

ISSN (Print) 2616-678X
ISSN (Online) 2663-1288

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

Евразийского национального
университета имени Л.Н. Гумилева

BULLETIN

of the L.N. Gumilyov
Eurasian National University

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Серия **ФИЛОЛОГИЯ**
PHILOLOGY Series

№4(125)/2018

1995 жылдан бастап шығады

Издается с 1995 года

Founded in 1995

Жылына 4 рет шығады

Выходит 4 раза в год

Published 4 times a year

Астана, 2018

Astana, 2018

Бас редакторы **Дихан Қамзабекұлы**
филология ғылымдарының докторы, проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары **Шолпан Жарқынбекова**
филология ғылымдарының докторы, проф. (Қазақстан)

Редакция алқасы

Аскер оғлы Рамиз	Ф.ғ.д., проф. (Әзербайжан)
Ақматалиев Абдылдажан	Ф.ғ.д., проф. (Қырғызстан)
Бахтикиреева Улданай	Ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Беженару Людмила	Ф.ғ.д. проф. (Румыния)
Бейсембаева Жанаргүл	Ф.ғ.к., (Қазақстан)
Біжкенова Айгүл	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Жақыпов Жантас	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Журавлева Евгения	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Жаң Динжиң	PhD, проф. (Қытай)
Ескеева Мағрипа	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ержласун Гүлжанат	PhD, ассос. проф. (Түркия)
Қасқабасов Сейіт	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Негимов Серік	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Нұрғали Қадиша	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Нуриева Фануза	Ф.ғ.д., проф. (РФ, Татарстан)
Райхл Карл	Ф.ғ.д., проф. (Германия)
Рахманов Носимхан	Ф.ғ.д., проф. (Өзбекстан)
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф. (АҚШ)
Сәтенова Серікгүл	Ф.ғ.д. проф. (Қазақстан)
Султанов Казбек	Ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Тәжібаева Сәуле	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Хисамитдинова Фирдаус	Ф.ғ.д., проф. (РФ, Башқұртстан)
Чернявская Валерия	Ф.ғ.д., проф. (Ресей)
Шәріп Амантай	Ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Шәріпова Гүлбану	Ф.ғ.к., доцент м.а. (Қазақстан)
Экиджи Метин	PhD, проф. (Түркия)
Янковский Генрих	PhD, проф. (Польша)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ.Сәтпаев к-сі, 2, 408 б.

Тел.: (7172) 709-500 (ішкі 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Жауапты редактор, компьютерде беттеген: Илияс Құрманғалиев

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. ФИЛОЛОГИЯ сериясы
Меншіктенуші: ҚР БЖҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК
ҚР Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде 27.03.2018 ж. №16996-Ж тіркеу куәлігімен тіркелген.
Мерзімділігі: жылына 4 рет.
Тиражы: 35 дана
Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 12/1, тел.: (7172)709-500 (ішкі 31413)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief **Dihan Kamzabekuly**
Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief **Zharkynbekova Sholpan**
Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Editorial board

Asker ogly Ramiz	Doctor of philology, Prof. (Azerbaijan)
Akmataliyev Abdildajan	Doctor of philology, Prof. (Kyrgyzstan)
Bakhtikireeva Uldanai	Doctor of philology, Prof (Russia)
Beisembayeva Zhanargul	Can. of philology, (Kazakhstan)
Bezhenaru Lyudmila	Doctor of philology, Prof (Romania)
Bizhkenova Aigul	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Chernyavskaya Valeriya	Doctor of philology, Prof. (Russia)
Erzhiasun Güljanat	PhD, assos. Prof (Turkey)
Yeskeyeva Magripa	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Henryk Jankowski	PhD, Prof. (Poland)
Kaskabassov Seit	Doctor of philology, Prof (Kazakhstan)
Khisamitdinova Firdaus	Doctor of philology, Prof. (RF, Bashkortostan)
Metin Ekiji	PhD, Prof. (Turkey)
Negimov Serik	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Nurgali Kadisha	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Nurieva Fanuza	Doctor of philology, Prof. (RF, Tatarstan)
Reichl Karl	Doctor of philology, Prof. (Germany)
Rakhmanov Nasimhon	Doctor of philology, Prof. (Uzbekistan)
Rivers William Patrick	PhD, Prof. (USA)
Satenova Serikkul	Doctor of philology, Prof (Kazakhstan)
Sultanov Kazbek	Doctor of philology, Prof. (Russia)
Sharip Amantay	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Sharipova Gulbanu	Can. of philology, assos. Prof. (Kazakhstan)
Tazhybayeva Saule	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Zhakypov Zhantas	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)
Zhang Dingjing	PhD, Prof. (China)
Zhuravleva Yevgeniya	Doctor of philology, Prof. (Kazakhstan)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 408, Astana, Kazakhstan, 010008
Tel.: (7172) 709-500 (ext. 31-413)
E-mail: vest_phil@enu.kz

Executive editor, computer layout: Ilyas Kurmangalyev

Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University PHILOLOGY Series

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by Ministry of Information and Communication of the Republic of Kazakhstan. Registration certificate No 16996-Ж from 27.03.2018

Periodicity: 4 times a year Circulation: 35 copies

Address of printing house: 12/1 Kazhimukan str., Astana, Kazakhstan 010008; tel.: (7172) 709-500 (ext.31413)

© L.N. Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор **Дихан Камзабекулы**
доктор филологических наук, проф. (Казахстан)

Зам. главного редактора **Шолпан Жаркынбекова**
доктор филологических наук, проф. (Казахстан)

Редакционная коллегия

Аскероглы Рамиз	д.ф.н., проф. (Азербайджан)
Акматалиев Абдылдажан	д.ф.н., проф. (Киргизстан)
Бахтикиреева Улданай	д.ф.н., проф. (Россия)
Беженару Людмила	д.ф.н., проф. (Румыния)
Бейсембаева Жанаргуль	к.ф.н., (Казахстан)
Бижкенова Айгуль	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Жакыпов Жантас	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Жан Динжин	PhD, проф. (Китай)
Журавлева Евгения	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ескеева Магрипа	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ержласун Гульжанат	PhD, ассос. проф. (Турция)
Каскабасов Сейит	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Негимов Серик	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Нургали Кадиша	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Нуриева Фануза	д.ф.н., проф. (РФ, Татарстан)
Райхл Карл	д.ф.н., проф. (Германия)
Рахманов Насимхон	д.ф.н., проф. (Узбекистан)
Риверс Уильям Патрик	PhD, проф. (США)
Сатенова Серикгуль	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Султанов Казбек	д.ф.н., проф. (Россия)
Тажибаева Сауле	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Хисамитдинова Фирдаус	д.ф.н., проф. (РФ, Башкортостан)
Чернявская Валерия	д.ф.н., проф. (Россия)
Шарип Амантай	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Шарипова Гульбану	к.ф.н., и.о. доцент (Казахстан)
Экиджи Метин	PhD, проф. (Турция)
Янковский Хенрих	PhD, проф. (Польша)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, каб. 408

Тел.: (7172) 709-500 (вн. 31-413)

E-mail: vest_phil@enu.kz

Ответственный редактор, компьютерная верстка: Ильяс Курмангалиев

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия ФИЛОЛОГИЯ

Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций РК под номером №16996-Ж от 27.03.2018г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 35 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Кажимукана, 12/1, тел.: (7172)709-500 (вн.31413)

© **Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева**

Мазмұны

<i>Аймұхамбет Ж.Ә., Мақаш Л.</i> Атилла туралы аңыздаулар	8
<i>Амангелді А.А., Тилеужан Д.М.</i> Лиро-эпостық жырлардағы жылқыға қатысты заттық мәдениет лексикасының берілуі	15
<i>Байбатырова А.А.</i> Ағылшын тілінде жазылған ғылыми мақаланың макро-құрылымының когнитивтік және прагматикалық моделі	25
<i>Бейсембаева Г.З., Калибасова А.К.</i> Гендерлік лингвистикадағы эмоцияны айқындайтын лексика (ағылшын және қазақ тілдері негізінде)	42
<i>Бейсембаева Ж.А., Барямова Р.К.</i> Техникалық дағдылар және ағылшын тілі оқытушыларының онлайн оқыту дайындығы	50
<i>Бижкенова А.Е.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі туынды модельдеу	62
<i>Дәулетбекова Ж.Т., Юсуп П.Қ.</i> Білім беру үдерісінде филолог-студенттердің интеллектуалдық құзіреттілігін қалыптастырудың психологиялық негіздері	70
<i>Дихан Қамзабекұлы</i> Алаштың «23 жоқтауы» - азаттықты жоқтау рәмізі	77
<i>Жусупова Р.Ф., Ниязова А.Е., Абдуова Б.С.</i> Кәсіби бағдарлы тілдік тұлғаны қалыптастырудың мультилингвалды сипаты	86
<i>Зейнулина А.Ф., Ибраева А.Т.</i> Ұлы Дала фольклорындағы Арқалық батыр бейнесі	94
<i>Мұхтарова С.С.</i> Қазақ баламасыз лексикасын жеткізу жолдары (І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы негізінде)	102
<i>Сыздықова Г.О.</i> «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы сапалық сын есімдердің семантикасы	108
<i>Таңжарықова А.В., Юсуп А.Н.</i> Қазіргі қазақ поэзиясындағы киелі жердің мифопоэтикалық бейнесі	115
<i>Тұрысбек Р.С., Мәтібаева Э.Қ.</i> Шағын жанрдың көркемдік әлемі (Д. Досжан әңгімелері бойынша)	121
<i>Өтебалиева Г.Е., Қасқабасова Қ.С.</i> Ана тілі деңгейінде үйренуге арналған көпдеңгейлі тіл білімі	129
<i>Шокабаева С.С.</i> Қазіргі қазақ тіліндегі «ақ» сөзінің сөзжасамдық әлеуеті	136
<i>Жазбадереқ. Сәтенова С.К.</i> Рухани жаңғырумен үндес іргелі ғылыми еңбек	145

Contents

<i>Aimukhambet Zh.A., Makash L.</i> Legends about Attila	8
<i>Amangeldy A.A., Tilozen D.M.</i> Reflections of material and cultural vocabulary associated with the horse in lyric-epic works	15
<i>Baibatyrova A.A.</i> Cognitive-Pragmatic Model of Macrostructure of Research Articles Written in English	25
<i>Beisembayeva G.Z., Kalibasova A.K.</i> Gender aspect of the emotion expression in English and Kazakh languages	42
<i>Beisembayeva Zh.A., Baryamova R.K.</i> Technical Skills and Readiness of English Language teachers in Kazakhstan to teach online	50
<i>Bizhkenova A.E.</i> Modern modeling of the Kazakh Language	62
<i>Dauletbekova Zh.T., Yusup P.K.</i> Psychological Basis of the Formation of Philologists-Students' Intellectual Competence in the Literary Educational Process	70
<i>Dihan Kamzabekuly</i> «23 Zhoktau» of Alash – a Symbol of Zhoktau for Freedom	77
<i>Zhusupova R.F., Niyazova A.E., Abduova B.S.</i> Formation of professionally oriented linguistic identity multilingual character	86
<i>Zeinulina A.F., Ibrayeva A.T.</i> Character of Arkalyk Batyr in the Great Steppe Folklore	94
<i>Mukhtarova S.S.</i> To translation problems of Kazakh non-equivalent vocabulary (on the materials of I. Esenberlin trilogy “Nomads”)	102
<i>Syzykova G.O.</i> Semantics of qualitative adjectives in the work «Kozy Korpesh-Bayan Sulu»	108
<i>Tanharykova A.V., Yusup A.N.</i> Mythological and technical foundations of sacred places in modern Kazakh poetry	115
<i>Turysbek R.S., Matibayeva E.K.</i> Small genre and artistic world (On creativity D.Doszhans)	121
<i>Utebaliyeva G.E., Kaskabassova Kh.S.</i> Multi-level language proficiency in learning a non-native language	129
<i>Shokabayeva S.S.</i> Word-formulative Potential of the Word «ақ» in the Modern Kazakh Language	136
Chronicle. <i>Satenova S.K.</i> Fundamental scientific work in the light of spiritual rebirth of society	145

Содержание

<i>Аймухамбет Ж.А., Макаш Л.</i> Легенды об Аттиле	8
<i>Амангельды А.А., Тилеужан Д.М.</i> Отражения материально-культурной лексики, применяемые к лошади в лиро-эпических произведениях	15
<i>Байбатырова А.А.</i> Когнитивно-прагматическая модель макроструктуры англоязычной научной статьи	25
<i>Бейсембаева Г.З., Калибасова А.К.</i> Гендерный аспект выражении эмоции в английском и казахских языках	42
<i>Бейсембаева Ж.А., Барямова Р.К.</i> Технические навыки и готовность учителей английского языка обучать онлайн	50
<i>Бижкенова А.Е.</i> Моделирование дериватов в современном казахском языке	62
<i>Даулетбекова Ж.Т., Юсуп П.К.</i> Психологические основы формирования интеллектуальной компетентности филологов-студентов в литературном образовательном процессе	70
<i>Дихан Камзабекулы</i> «23 жоктау» Алаша – символ жоктау по свободе	77
<i>Жусупова Р.Ф., Ниязова А.Е., Абдуова Б.С.</i> Формирование профессионально-ориентированной языковой идентичности в мультилингвальной среде	86
<i>Зейнулина А.Ф., Ибраева А.Т.</i> Образ Аркалык батыра в фольклоре Великой Степи	94
<i>Мухтарова С.С.</i> Особенности перевода казахской безэквивалентной лексики (на материале трилогии И. Есенберлина «Кочевники»)	102
<i>Сыздыкова Г.О.</i> Семантика качественных прилагательных в произведении «Козы Корпеш-Баян сулу»	108
<i>Танжарыкова А.В., Юсуп А.Н.</i> Мифопоэтические мотивы сакральных мест в современной казахской поэзии	115
<i>Турысбек Р.С., Матибаева Э.К.</i> Художественный мир малого жанра (По творчеству Д. Досжана)	121
<i>Утебалиева Г.Е., Каскабасова Х.С.</i> Разноуровневое владение языком при обучении неродному языку	129
<i>Шокабаева С.С.</i> Словообразовательный потенциал слова «ак» в современном казахском языке	136
<i>Хроника. Сатенова С.К.</i> Фундаментальный научный труд в свете духовного возрождения общества	145

XFTAMP 17. 71. 07

Г.О. Сыздықова

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
(E-mail: go.syzdykova@mail.ru)

«Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы сапалық сын есімдердің семантикасы

Андатпа. Фольклор тілін лингвистикалық тұрғыда зерттеу ғылымдар тоғысында қалыптасқан лингвофольклортану саласының маңызды міндеттерінің бірі болып танылады. Мақалада «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы сапалық сын есімдердің семантикалық ерекшеліктері талданып, фольклордың семантикалық кеңістігіндегі мағынасы мен қолданысы қарастырылады.

Фольклорлық мәтіндерде қолданысы мен мағынасы жағынан ерекшеленетін сөз таптарының бірі – сын есімдер. Сын есімнің мағыналық бір түрі – сапалық сын есімдердің фольклор мәтіндеріндегі семантикалық жүгі олардың семантикалық құрылымындағы компоненттер (семалары) арқылы анықталады.

Ауыз әдебиеті жанлары, оның ішінде лиро-эпостық мәтіндерде сын есімдер жиі қолданылып, аса маңызды семантикалық сипатқа ие болады. Сонымен қатар дүниенің фольклордағы бейнесін жасауда ерекше рөл атқарып, ұлттық мәдениеттің, салт-дәстүрдің фольклордағы өкілі қызметін атқарады. Осыған байланысты сапа сындарының фольклор тіліндегі семантикасын зерттеу барысында фольклор семантикасына қатысты бірқатар маңызды мәселелер анықталады.

Түйін сөздер: семантика, сема, когнитивтік-дискурстық, синкретті, адъективті, концептуалдық, субстанция, дериват.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2018-125-4-108-114>

Кіріспе. Қазақ тіл білімінде ауыз әдебиеті мәтіндерінің тілі дәстүрлі парадигмалар шеңбері мен жекелеген шығармалар деңгейінде біршама талданған. Бұл бағытта Е. Жұбановтың «Эпостың тілін зерттеудің кейбір мәселелері», ««Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының лексикасы», Г. Қосымованың «Қазақ эпосындағы фразеологизмдердің лексико-грамматикалық ерекшеліктері», А. Мухатаеваның «Этнолингвистические изучение лексик казахского эпоса», З. Керімбаеваның «Қазақ ертегілерінің тіліндегі етістік қайталаулар» т.б. осы тәріздес еңбектерді атап көрсетуге болады. Ал сапалық сын есімдердің «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырындағы семантикасын танымдық тұрғыда талдау осы бағыттағы зерттеулер қатарын толықтыратыны сөзсіз.

Мақсаты мен міндеттері. Мақалада сапалық сын есімдердің семантикалық құрылымындағы қарама-қайшылықтар мен бағалауыштық сипатын «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жыры негізінде талдап, сапа сындарының фольклор семантикасындағы өзіндік болмысы мен қолданысын анықтау мақсат етілді. Осы мақсатқа сәйкес зерттеу нысанына алынған жырдағы сапа сындарының семантикалық құрылымындағы ерекшеліктерді анықтау және сапа сындарының фольклорлық мәтіндегі семантикасын танымдық тұрғыда саралау міндеттерінің шешімін табу көзделді.

Талдау әдістері. Мақала тақырыбының теориялық негізі осы бағыттағы ғылыми тұжырымдармен дәйектелсе, практикалық сипаты жыр мәтінінен алынған тілдік деректерге жасалған семантикалық талдаулармен нақтыланды. Осыған орай сапа сындарының семантикалық құрылымы лингвистикалық тұрғыда сараланып, заттану үдерісіндегі сапа сындарының семантикасындағы ерекшеліктер қарастырылады.

Нәтижелер мен талқылаулар. Фольклор семантикасын лингвистикалық тұрғыда зерттеу лингвофольклористика ғылымының бүгінгі күнгі аса маңызды мәселелерінің бірі ретінде танылып, қазіргі кезде қазақ тіл білімінде өзінің өзектілігімен айқындалады. Жалпы фольклор тілі, оның қазақ әдеби тілінің қалыптасуы мен дамуындағы маңызы туралы

ғалым Қ. Жұбановтың пікірін келтірсек: «Халық әдебиеті – халықпен құрдас, бірге жаса-сып келе жатқан кәрі нәрсе. Оның жаңалығы жарытусыз, бұрынғының үстіне жаңа бояу жағу түрінде ғана болады. Жаңа шығармасы да сол ескі тамырға көктеп өседі. Мұның бәрі өмір ағынының тігісін сөгіп, ыдыратқандай, халық өмірінде ұлы өзгеріс болмағанын көрсетеді. Сонымен, атам заманда пайда болып, бір кезде жаңа болған, бірақ бүгінде тозған бір нәрсені, көнерген сөзді халық әдебиеті қайталап немесе болмашы бояу жағып алып сүй-рете береді. Халық әдебиетінің сақталатыны да, оның таусылмайтыны да осыдан келеді» [1, 265]. Мұндай сипат фольклор тіліндегі сапа сындарының семантикасынан да айқын көрініс тапқан.

Сын есімдердің өзінің анықтайтын сөзімен тығыз байланыста болуы олардың бел-гілі бір контексте түрлі мағынада қолданылуына әсер етеді. Сапалық сын есімнің мағына-лық топтарының ішінде түрлі семантикалық табиғатымен ерекшеленетіні – «қара» сын есімі. Мысалы:

- 1 Сарыбай тарту етті қырық қара ат,
Түстері бірыңғайдан өңкей пар ат.
Жіберді елшілікке елу кісі,
Мықтылар ел ішінде құйрық-қанат (Бабалар сөзі, 26-том, 13-б.);
- 2 Жаз болды сол арада көкек туып,
Мамырға аяқтасып келді жуық.
Мал төлдеп, көкке тойып аяқтанды,
Қара қатқақ, қарлатқан кетіп суық (Бабалар сөзі, 26-том, 13-б.);
- 3 Баян қыз сұлу екен мақтағандай,
Қара қасы қағазға қақтағандай.
Сұңқардың форымындай мойыны бар,
Көзіне гауһар отын жақтағандай (Бабалар сөзі, 26-том, 14-б.);
- 4 Жүгірді жолбарыстар қара көріп,
Қорқақтар қалар еді бекерге өліп.
Ақыры Жандос бастап қарсы шауып,
Бет-бетімен кетісті телім болып (Бабалар сөзі, 26-том, 20-б.);
- 5 Бөктерлеп үлкен қара жолды көрді,
Алыстан шоғырланған норды көрді.
Ту алып, тұлпар мінген қара қалмақ,
Бірталай келе жатқан қолды көрді (Бабалар сөзі, 26-том, 21-б.).

Қара сын есімінің негізгі мағынасы – аққа қарама-қарсы түс [2, 477]. «Сөздікте» бұдан басқа да мағыналары берілген.

Жырдан келтірілген үзінділерде **қара** сапалық сын есімі *қара ат, қара қатқақ, қара қас, қара жол, қара көру, қара қалмақ* тіркестерінің құрамында өзіне тән семантикалық си-патымен ерекшеленіп тұр. Бірінші, үшінші мысалдарда **қара** сөзі негізгі (түс) мағынасын-да (*қара ат – қара қас*), екінші мысалда «*жер беті тобарсыған, тоңазыған кез*» [2, 478] (*қара қатқақ*) деген мезгіл мағынасында, төртінші мысалда «бір нәрсенің нобайы, пішіні» [2, 477] мағынасында қолданылған. Ал бесінші мысалда **қара** сапалық сын есімі өзінің бастапқы тура мағынасынан (түс атауы) бөлек, ауыспалы мағынада қолданылған. **Қара** сөзінің «*жүргінші көп жүретін үлкен жол*» [2, 477] мағынасы жоғарыда келтірілген бесін-ші мысалда көрініс тапқан. **Қара** сын есімі зат есіммен тіркесіп «*көп, мол*» мағынасында да қолданылады. Оған 5-мысалдағы «*қара қалмақ*» тіркесі құрамындағы *қара* сөзінің мағына-сы дәлел бола алады. Тілдік деректерден анықталғандай, сапалық мәнді білдіретін «қара» сөзі қоршаған дүниенің адам санасындағы бейнесі негізінде қалыптасып, нәтижесінде сол мағынаның аясында басқа бір туынды мағыналарға ие болған.

Талдауға алынған **қара** сапалық сын есімінің жырда көрініс тапқан мағыналары:

- 1) аққа қарама-қарсы түс: *қара ат, қара қас* т.б.
- 2) жер тоңазыған кез: *қара қатқақ*;
- 3) бір нәрсенің нобайы, сыртқы көрінісі: *қара көрін*;
- 4) көлем: *үлкен қара жол*;
- 5) көп, мол, сансыз: *қара қалмақ* т.б.

Қара сынының мағынасындағы мұндай ерекшеліктер оның мағыналық құрамындағы семаларына және сол семалар арқылы байланысатын сөзіне қатысты анықталады.

Қазақ тілінде сапа сындарын мағынасына қарай бірнеше топтарға бөліп қарастыруда ғалымдар олардың құрамындағы семаларға баса назар аударады. Мәселен, А.Ысқақов сапалық сын есімдердің «заттың түрі мен түсін (ақ, қара, қызыл, көк, сұр т.б.), *сыры мен сапасын* (жақсы, жаман, тәуір, нашар т.б.), *көлемі мен аумағын* (үлкен, кіші, ауыр, жеңіл т.б.), *дәмі мен иісін* (ащы, тәтті, күлімсі т.б.) білдіретін» түрлерін анықтаса [3, 168], **Н.Оралбай** сын есімнің **16 мағыналық тобын** көрсетеді [4, 137-138]. Адамның өзін қоршаған ортадағы заттар мен құбылыстарды қабылдауы нәтижесінде қалыптасқан таным-түсініктері сапалық сын есімдердің семантикасына да ықпал етеді.

Лингвистика ғылымындағы қазіргі антропоэзеттік парадигмада сөз таптары, біріншіден, дүниені біздің танымымызбен қабылдау мен түйсіну ерекшеліктерін бейнелейтін, екіншіден, мәтін мен айтылым құрамында өздеріне тиесілі қызмет атқаратын ерекше когнитивтік-дискурстық құрылым ретінде қарастырылады [5, 6]. Сапалық сын есімдердің мұндай қызметі олардың заттануы нәтижесінде қалыптасатын синкретті бірліктердің қалыптасуынан айқын көрінеді.

Сын есімдердің семантикасына заттың түрлі белгісін білдіретін сөздер тобынан заттың нақ өзін білдіретін сөздер тобына ауысуы, яғни заттану үдерісі де әсер етеді. Бұл тұрғыда адъективті негіздің субстантивті сөздерге ауысуын сөз табының тек тұлғалық өзгерісі деп қана қарастыруға болмайды. Заттану үдерісінде сөз немесе лексеманың лексикалық мағынасы концептуалдық өзгеріске түсіп, нәтижесінде бастапқы тұлғасынан өзге грамматикалық қасиетке ие болады. Бұл өзгеріс оның тіркесімділігінен де көрініс табады. Жырдан алынған тілдік деректермен дәйектесек,

Мысалы:

Сарыбай салқын тартты сұмдық ойлап,

Қозады бір жаманға көңілі бойлап. (Бабалар сөзі, 26-том, 12-б.).

Жіберді елшілікке елу кісі,

Мықтылар ел ішінде құйрық-қанат. (Бабалар сөзі, 26-том, 13-б.).

Бермесе Тәңір өзі оған жәрдем,

Нашарлар әлдеқашан тұтылады. (Бабалар сөзі, 26-том, 21-б.).

Қамшылап ала бедеу жөнеледі,

Батырсынып, бәлденіп өнегелі. (Бабалар сөзі, 26-том, 41-б.).

Ала бедеу ойкастап ырғығанда,

Бурыл да бұлтақ қағып қарысады. (Бабалар сөзі, 26-том, 42-б.).

Жоғарыда келтірілген мысалдардағы заттанған сапалық сын есімдер: жаман, мықты, нашар, ала бедеу, бурыл. Сапалық сын есімдердің заттану үдерісінде дүниенің тілдік категориялануы шынайы өмірді түрліше сипаттайтын сапа сындары мен зат есімдерді салыстыру арқылы анықталады. Бұл орайда заттанған сын есімдер бізді қоршаған әлемдегі адам танымы арқылы қабылданатын заттар мен құбылыстарды нақты заттық мәніндегідей түсіндіреді. Мәселен, жоғарыда келтірілген мысалдардағы жаманға көңілі бойлап, ел ішіндегі мықтылар, нашарлар тұтылады, ала бедеу жөнеледі, бурыл бұлтақ қағады тәрізді тіркестер құрамындағы заттанған сапалық сын есімдер зат есім арқылы (адам, жылқы) берілетін мағынаны дәлме-дәл сипаттап тұр.

Фольклор мәтіндеріндегі сапалық сын есімдер заттану арқылы концептуалданып, нәтижесінде сол затқа не құбылысқа тән, оның ажырамас бір бөлшегі болатын тұрақты белгілерді білдіреді. Заттанған сапа сындарының семантикасындағы тағы бір ерекшелігі өзі анықтайтын зат не құбылысты зат есімдер тәрізді қоршаған ортаның бір бөлігі ретінде ғана сипаттап қоймай, сондай-ақ заттанған сапа сындары арқылы берілетін мағынада сол затқа не құбылысқа тән белгілердің ішінен сол затты не құбылысты ерекшелендіретін нақты бір қасиетін анықтайды. Мысалы:

Ала бедеу ойқастап ырғығанда,

Бурыл да бұлтақ қағып қарысады. (Бабалар сөзі, 26-том, 42-б.) деген үзіндіде *ала*, *бурыл* сын есімдері жылқы малына қатысты көп белгінің (түр-түсі, қасиеті т.б.) ішінен бөлініп алынған. Адам танымында да сипатталып тұрғаны – осы белгілер.

Адамның танымдық ойлауына сәйкес зат не құбылыстың барлық белгілері жинақталып келгенде, олардың ішінде аса маңызды бір ғана белгісі сөйлеушінің сол сәттегі коммуникативтік қызметін іске асыруға қатысады. Мәселен,

Сарыбай салқын тартты сұмдық ойлап,

Қозады бір жаманға көңілі бойлап. (Бабалар сөзі, 26-том, 12-б.).

Бермесе Тәңір өзі оған жәрдем,

Нашарлар әлдеқашан тұтылады. (Бабалар сөзі, 26-том, 21-б.) деген үзінділерде адамға, оның мінез-құлық, түрлі іс-әрекетіне тән көп белгілердің ішінен жаман, нашар сапа сындары (заттанған) алынған. Бұдан белгілі бір зат не құбылысқа тән белгілердің адам танымындағы болмысы заттанған сапа сындарының семантикалық құрылымында да көрініс тауып, нәтижесінде заттанған сапалық сын есімдер сипатталатын белгінің адам танымындағы көрінісін зат есімдердің тілдік табиғатына сәйкес түсіндіре алатындығы көрінеді. Бірақ заттанған сын есімдердің түпкі негізінде «зат», «субстанция» тәрізді онтологиялық категориясы бар зат есімдердің тілдік категориясына түбегейлі сәйкес келмейтіндігі ғылыми тұрғыдан дәлелденген.

Заттанған сын есімдер түрлі дәрежеде сипатталатын сын есім мен зат есімнің концептуалды құрылымындағы компоненттерге ие болады. Мұндай жағдайда заттанған сапа сындарының концептуалды сипаты сын есімнің семантикасындағы белгі мен тұтастық арқылы анықталады. Белгіден заттық мағынаға ауысу белгі мен сол белгіні жеткізушінің (зат, құбылыс) бір уақытта өзектелуімен байланысты. Мысалы: жаман адамға – *жаманға*; нашар адамдар – *нашарлар*; ала бедеу ат – *ала бедеу*; бурыл ат – *бурыл* т.б. Сапа сындары мен оның субстантивтерінің жалпы мазмұнын құрайтын мұндай дериваттар контексте тілдік тұрғыда интерпретацияланып, нәтижесінде заттанған сапа сындары арқылы берілетін белгі қандай да бір заттың сипаты емес, керісінше, жеке концепт ретінде түсіндіріледі, ал оны атайтын субстантив сол белгіге ие болатын затты белгілейді. Сонымен қатар оларда бағалаушытық мән де басым болады.

Сапа сындарының семантикасында кеңінен зерттеуді қажет ететін тағы бір мәселе – сапа сындарының семантикасындағы қарама-қайшылықтар. «Қозы Көрпеш- Баян сұлу» жырындағы қарама-қайшы мәндегі сапа сындары грамматикалық түрлі құрылымдармен келеді. Мысалы:

Біраз күн аялдады ойнап-күліп,

Арық атын тастады семіз мініп. (Бабалар сөзі, 26-том, 24-б.);

Көрісіп үлкен-кіші жатыр жылап,

Бұларды сөге алмайды ешкім сынап. (Бабалар сөзі, 26-том, 45-б.);

Жақсы-жаман аралас,

Бір қатары қаралас. (Бабалар сөзі, 26-том, 48-б.);

Жақсы-жаман деместен,

Бәріне қояр ат, келін. (Бабалар сөзі, 26-том, 51-б.);

Үлкен-кіші, кәрі де
Батасын берді сыртыңнан,
Болсын деп аман асыл зат. (Бабалар сөзі, 26-том, 56-б.).

Тауасар шешен еді басшы болсын,
Ыстық-суық жол көрген бұрын жүріп. (Бабалар сөзі, 26-том, 14-б.).

Мұндағы *сын есім+zат есім* құрылымды қарама-қайшы мәндегі сапа сындары **арық ат; сын есім+етістік – семіз мініп; сын есім+сын есім – үлкен-кіші; сын есім-сын есім+етістік – жақсы-жаман деместен; сын есім-сын есім+zат есім – ыстық-суық жол.** Қарама-қайшы мәнді сапа сындарының мұндай құрылымдары жырда көркемдік қызметімен ерекшеленеді.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырындағы қарама-қайшы мәндегі сапа сындарын айқындау сапа сындарына тән семантикалық функцияларды анықтауға мүмкіндік береді. Қарама-қайшы мәндегі арық-семіз, үлкен-кіші, жақсы-жаман, ыстық-суық сын есімдері контексттегі семантикалық функцияларына қарай да өзара бір-бірінен ажыратылады. Бұлардың ішінде арық-семіз, жақсы-жаман сын есімдері өзара контрарлық (арық - семіздеу- семіз; жақсы – нашар - жаман) қарсылыққа, ал үлкен-кіші комплементарлық қарама-қарсылыққа құрылған. Комплементарлық қарама-қарсылық комплементарлық қарама-қарсылықтан бір-бірін толықтыратын ортаңғы, аралық мүшелерінің (сөздер) болмауымен ерекшеленеді. Сондықтан үлкен-кіші сапа сындарының семантикалық қарама-қайшылығына градуалды сипат тән болмайды.

Фольклор тіліндегі сапалық сын есімдер бағалауыштық семантикасымен де ерекшеленеді. Мысалы:

- Балам-ау, қалай жұмбақ айтқан сөзің,
Мағыналы байқап тұрсам жай мінезің.
Сары атан ерні жырық – Сарыбай ғой,
Құба інген – қыз шешесі Гүлжан тезің. (Бабалар сөзі, 26-том, 26-б.).

Сол күні түс көріпті Қоған тағы,
Жаман ырым білініп оған-дағы.
Жеті қасқыр құтырған кез келіпті,
Тұс-тұстан өрт қаптапты қоламталы
Артынан қара бура аузын салып,
Халі кетіп қалтырап тым шошыпты.
Бір үлкен өрт қаптаған елге келсе,
Жанның бәрі үйінен ду босыпты... (Бабалар сөзі, 26-том, 39-б.).

Фольклор жанрларында аса кең мағыналық сипатқа ие болатын сары, құба, жаман, қара, үлкен сын есімдері атан, інген, ырым, бура, өрт зат есімдерінің бағалауыштық анықтауышы ретінде қолданылған. Бір ескеретін жағдай: берілген мысалдарда түс атауларын білдіретін сапалық сын есімдер (сары, құба, қара) түйе малының түрлеріне (атан, інген, бура) қатысты бағалауыштық мәнде тұр.

Қорытынды. Сонымен, фольклор жанрының бір түрі – ғашықтық жырлардағы сапа сындарының семантикасын кеңінен зерттеу халықтың рухани мол мұрасын, яғни ауыз әдебиеті туындыларын лингвистикалық қырынан толыққанды меңгеруге жол ашады. Ғалым А.Т.Хроленконың сөзімен айтсақ, фольклор тілін семантикалық тұрғыдан зерттеудегі «аса маңыздысы – фольклор сөзінің семантикалық құрылымының ерекшелігі туралы тұжырым» [6, 14]. Бұл зерттеу нысанына алынып отырған жыр тілінің семантикалық ерекшелігін морфосемантикалық тұрғыда анықтау үшін де аса маңызды.

Әдебиет тізімі

- 1 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 581 б.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. – 968 б.
- 3 Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
- 4 Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Інжу-Маржан, 2007. – 390 б.
- 5 Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. – Москва: РАН, 1997. – 331 с.
- 6 Хроленко А.Т. Семантика фольклорного слово. – Воронеж: Изд-во ВУ, 1992. – 132 с.
- 7 Бабалар сөзі. Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006. 26-том. – 2006. – 376 б.

Г.О. Сыздыкова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Семантика качественных прилагательных в произведении «Козы Корпеш-Баян сулу»

Аннотация. Лингвистическое изучение фольклорного языка является одной из важнейших задач в области лингвофольклористики, сформировавшихся на стыке наук.

В статье проанализированы семантические особенности качественных прилагательных в произведении «Козы Корпеш-Баян Сулу», рассматриваются значение и применение в семантическом пространстве фольклора.

Одна из частей речи, отличающихся по смыслу и употреблению в фольклорных текстах, – прилагательные. Семантический багаж качественных прилагательных в текстах фольклора определяется компонентами (семами) в их семантической структуре.

В жанрах устной литературы, в том числе в лиро-эпических текстах, прилагательные употребляются часто и носят важнейший семантический характер. Кроме того, это играет особую роль в создании картины мира в фольклоре, является представителем национальной культуры, традиций и обычаев в фольклоре. В связи с этим в ходе изучения семантики качественных прилагательных в фольклорном языке выявляется ряд важных проблем, касающихся семантики фольклора.

Ключевые слова: семантика, сема, когнитивно-дискурсивная, синкретная, адъективная, концептуальная, субстанция, дериват.

G.O. Syzdykova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Semantics of Qualitative Adjectives in the Work «Kozy Korpesh-Bayan Sulu»

Abstract. The linguistic study of the folklore language is one of the most important tasks in the lingo-folklore field, formed at the intersection of sciences.

The article analyzes the semantic features of qualitative adjectives in the work “Kozy Korpesh-Bayan Sulu” and considers the meaning and application of folklore in the semantic space.

One of the parts of speech differs in meaning and use in folk texts – adjectives. The semantic baggage of qualitative adjectives in folklore texts is determined by the components (semes) in their semantic structure.

In the genres of oral literature, including lyrical and epic texts, adjectives are often used and are of the most important semantic nature. In addition, it plays a special role in creating a picture of the world in folklore and is a representative of national culture, traditions and customs in folklore.

In this regard, the study of the semantics of qualitative adjectives in the folklore language reveals a number of important problems related to the semantics of folklore.

Key words: semantics, seme, cognitive-discursive, syncretic, adjectival, conceptual, substance, derivate.

References

- 1 G. Zhubanov. Qazaq tili zhonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. (Science, Almaty, 1999, 581 p.). [In Kazakh]
- 2 Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language]. («Dike-Press», Almaty, 2008, – 968 p.). [In Kazakh]
- 3 A. Ysqaqov. Qazirgi qazaq tili. Morfologia [Modern Kazakh language. Morphology]. (Ana tili, Almaty, 1991, – 384 p.). [In Kazakh]
- 4 N. Oralbai. Qazirgi qazaq tilinin morfologiasy. [Morphology of the modern Kazakh language]. (Inzhu-Marzhan, Almaty, 2007, – 390 p.). [In Kazakh]
- 5 E.S. Kubrjakova. Chasti rechi s kognitivnoi toshki zrenia. [Parts of speech from the cognitive point of view]. (RAN, Moskva, 1997, - 331 p.). [in Russian]
- 6 A.T. Hrolenko. Semantika folklornogo slova. [The Semantics of the folklore word]. (Izd-vo WU, Voronezh, 1992, – 132 p.). [in Russian]
- 7 Babalar sozi. Zhyz tomdyq. [The words of the ancestors. A hundred volumes]. (Foliant, Astana, 2006. Volume 26, 2006, – 376 p.). [In Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Сыздықова Г.О. – филология ғылымдарының докторы, профессор. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Syzdykova G.O. – Doktor of Philology, Prof. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.